

УДК 373.3:37.017:502/504

ЕКОЛОГІЧНЕ ВИХОВАННЯ УЧНІВ ПОЧАТКОВИХ КЛАСІВ ЗАГАЛЬНООСВІТНЬОЇ ШКОЛИ: ПЕДАГОГІЧНА ПРОБЛЕМА ТА ШЛЯХИ ЇЇ ВИРІШЕННЯ

Кот Ю. В., Кот І. В., Білоусова Н. В., Долматова М. П.

У статті дається визначення поняття "екологічна культура особистості", "виховання". Наголошується, що основна мета процесу виховання – це самостійне освоєння дітьми навколишньої дійсності, вироблення певних висновків, проведення дослідження, збагачення своїх знань та поліпшення рівня екологічної культури.

Підтверджено, що в початкових класах для формування екологічно розвинутої особистості найкраще проводити інтегровані уроки, години піклування про довкілля, різні спостереження, виховні години, темою яких, наприклад, може бути "Культ природи у давніх українців" або "Дбайливе піклування про середовище". Також доцільно використовувати екскурсії, різні походи, інтерактивні ігри.

В статті подаються думки видатних педагогів про народне виховання (В. Сухомлинський), зосереджуючи основну увагу на душі дитини, яку потрібно насичувати добром, щирістю, людяністю, турботою про довкілля. Видатний педагог С. Русова вважала, що екологічне виховання допомагає краще пізнати рідний край, вивчити його багатства, зрозуміти красу природи, бо людина зберігає любов до своєї малої батьківщини з дитинства на все життя.

У статті досліджено процес екологічного виховання у початкових класах, подано приклади засобів і методів, якими вчитель має користуватися на уроках, яке обладнання варто залучати, які форми роботи застосовувати. Аналізуються та розкриваються основні можливі шляхи вирішення проблеми екологічного виховання учнів загальноосвітньої школи. Робиться висновок про те, що екологічне виховання – це своєрідний фундамент для розумового та духовного розвитку учнів, їхньої самореалізації, що приводить до народження екологічної свідомості, на засадах якої твориться екологічна культура.

Ключові слова: екологічна культура особистості, виховання, екологічне виховання.

В статье дается определение понятия "экологическая культура личности", "воспитание". Отмечается, что основная цель процесса воспитания – это самостоятельное освоение детьми окружающей действительности, выработка определенных выводов, проведение исследования, обогащение своих знаний и улучшение уровня экологической культуры.

Подтверждено, что в начальных классах для формирования экологически развитой личности лучше всего проводить интегрированные уроки, часы заботы об окружающей среде, различные наблюдения, воспитательные часы, темой которых, например, может быть "Культ природы у древних украинцев" или "Бережная забота о среде". Также целесообразно использовать экскурсии, различные походы, интерактивные игры.

В работе делается вывод о том, что экологическое воспитание – это своеобразный фундамент для умственного и духовного развития учащихся, их самореализации, что приводит к рождению экологического сознания, на основе которой создается экологическая культура.

Ключевые слова: экологическая культура личности, воспитание, экологическое воспитание.

The article defines the concept of "ecological culture of the person", "education". It is emphasized that the main goal of education is the self-development by children of the surrounding reality, the development of certain conclusions, the conduct of research, the enrichment of their knowledge and the improvement of the level of environmental culture.

It is confirmed that in the elementary classes for the formation of an ecologically developed person it is best to conduct integrated lessons, hours of environmental care, various observations, educational hours, the topic of which, for example, may be THE CULT OF NATURE IN ANCIENT UKRAINIANS, or CAREFUL CARE OF THE ENVIRONMENT. It is also advisable to use excursions, various trips, and interactive games.

The article presents the views of outstanding educators on popular education (V. Sukhomlynsky), focusing on the child's soul, which needs to be saturated with kindness, sincerity, humanity, and environmental care. An outstanding teacher S. Rusova believed that ecological education helps to better understand the native land, to explore its riches, to understand the beauty of nature, because a person retains love for his small homeland from childhood to life.

The article examines environmental education in elementary school, provides examples of means and methods that a teacher should use in lessons, which equipment should be involved, which forms of work to apply. The main possible ways of solving the problem of environmental education of students of general secondary schools are analyzed and revealed. The work concludes that ecological education is a peculiar foundation for the intellectual and spiritual development of students, their self-realization, which leads to the birth of ecological consciousness, on the basis of which an ecological culture is created.

Key words: ecological culture of a person, education, ecological education.

Кризові ситуації, що стосуються глобальних екологічних проблем, пошук шляхів їх вирішення та запобігання новим природним катаклізмам – всі ці причини визначають актуальним на сьогодні екологічне виховання. У всьому світі країни усвідомили трагічність наслідків техногенної діяльності для існування на планеті Земля, тому все більше зосереджують свою увагу на гармонічному взаємозв'язку людини й природи, на безпечному та лояльному природокористуванні, на формуванні у громадян екологічної культури та свідомості.

Розвиток екологічної культури людини – це виховання в особистості позитивного, розумного ставлення до навколишнього середовища як джерела життя, закладання морально-етичних норм та правил гідного поведіння з природою.

Не новою в теорії та практиці шкільного навчання є проблема екологічного виховання. Ще у 70–80-ті роки виник особливий інтерес до цієї проблеми. "За цей час була розроблена "Концепція неперервного екологічного виховання на Україні", в якій наголошується: "... перед сучасною педагогічною наукою і практикою створились нові невідкладні завдання. Необхідно забезпечити підготовку молодого покоління, яке зможе вивести Землю із стану глибокої екологічної кризи, в яку вона потрапила через незнання або ігнорування законів взаємовідношення суспільства й природи..."

Сучасні масштаби екологічних змін створюють реальну загрозу життю людей, тому навчально-виховна діяльність школи має бути спрямована на виховання екологічної культури учнів, щоб виростило покоління, яке охоронятиме довкілля" [13].

На сьогодні досліджуються різні аспекти екологічного виховання:

- "формування екологічної культури учнів загальноосвітніх шкіл (С. Дербо, В. Крисаченко, М. Колесник, Е. Писарчук, Т. Русак, Н. Сєдова);

- особливості екологічного виховання молодших школярів (В. Марацицька, Ж. Масенко, О. Онопрієнко, Г. Пустовіт)" [13].

Важливими є і праці В. Сухомлинського та К. Ушинського, а також сучасних вчених-педагогів Н. Мойсеюк, М. Фіцули, В. Ягупова, методистів Н. Байбари, О. Біди, О. Варакути, О. Іванової, С. Іващенко, Н. Коваль, І. Кореневої, О. Плахоти, О. Химинця, вчителів-практиків Г. Бондаренка, О. Гавриленка, Ю. Реви, Л. Різник, Л. Руденко, А. Степанюк, О. Ткаченка, Н. Хлонь, З. Шевців.

"Аналізуючи зміст поняття "екологічна культура особистості" приходимо до висновку, що вона відповідає кінцевій меті екологічної освіти і виховання. Екологічну культуру особистості неможливо сформувати без наявності у неї певних знань та переконань, які, в свою чергу, регулюють практичну діяльність людини у навколишньому середовищі, підпорядковуючи її вимогам раціонального природокористування та є показником свідомого і відповідального ставлення до природи" [13].

Одним із пріоритетних напрямків сучасної системи освіти є закладення у молодших школярів підґрунтя до любові та підтримки планети, яка є єдиним місцем для існування у Всесвіті, до свідомого користування природними ресурсами, до співпереживання всьому живому. Початкова школа є чудовим фундаментом у вирішенні цієї проблеми, бо саме в такому віці у дитини присутній щирий природний інтерес до всього, що її оточує, на основі цього найповніше окреслюється усвідомлення себе як частини соціуму, закладаються основи екологічного бачення та свідомості, формується моральна культура та відповідна природоохоронна діяльність.

Метою даної статті є аналіз екологічного навчання та виховання учнів початкових класів, дослідження становлення екологічної свідомості та культури дітей молодшого віку, а також запропоновано шляхи вирішення педагогічної проблеми екологічного виховання.

Поняття "виховання", яке є фундаментальним у вирішенні нашої проблеми, має велику кількість думок з приводу визначення, але найповніше його розкривають наступні:

1. Виховання – це "система виховних заходів, спрямованих на формування всебічно та гармонійно розвиненої особистості" [12, с. 342; 9, с. 10–13].

2. Виховання передбачає озброєння людини певною сумою суспільно необхідних знань, умінь і навичок, підготовку її до життя і праці в суспільстві, до дотримання норм і правил поведінки в цьому суспільстві, до спілкування з людьми, взаємодії з його соціальними інструментами [11, с. 24].

Згідно з цими визначеннями, учень виступає носієм об'єктно-суб'єктних функцій, а зв'язок між учителем та вихованцем – як цілеспрямований морально-етичний, педагогічний процес, у якому здійснюється гуманний вплив на учня з метою засвоєння умінь, знань та навичок, а також становлення особистості, розкриття та розвитку її моральних якостей.

Для екологічного виховання молодших школярів дуже важливим є те, що учень є об'єктом педагогічної діяльності, адже це дає можливість вносити деякі поправки у стосунки дитини із зовнішнім довкіллям, а також те, що учень виступає суб'єктом цих та навчальних взаємин, бо саме він висуває власні критерії оцінки різних дій, сприймає чи не сприймає їх, показує своє емоційне ставлення до навколишнього середовища, а також має здатність впливати на загальне, із яким контактує.

У своїх науково-педагогічних працях такі науковці, як І. Добронравова, В. Крисаченко, Л. Сидоренко, К. Корсак, Л. Нечипоренко, намагалися закласти основи розуміння гармонійного взаємозв'язку людини й природи, ціннісного ставлення до її надр, а також прагнули створити образ Землі як однієї та єдиної інстанції для людського життя, яку потрібно оберігати та підтримувати.

Особистість і природа є тотожними між собою. Тому в екологічному вихованні дітей початкових класів варто відкинути концепцію антропоцентризму, яка полягає у тому, що людина виступає вище природи, усі її ресурси вона використовує для задоволення власних потреб, а довкілля вважає своєю власністю і тому подібне.

Доречно, на наш погляд, брати за основу екоцентричні ідеї, за якими навколишнє середовище, тобто природа, і особа займають один ранг у Всесвіті. Вони разом гармонійно взаємодіють і розвиваються, між ними існує взаємовигода: людина є творцем довкілля, яке в свою чергу є засобом її існування. Також потрібно вдаватися і до засад біоцентризму, який природу ставить над особистістю; людський організм є її рабом, який працює, в першу чергу, на благо довкілля, а потім для себе. Розвиток самої природи вбачається у розвитку людства, яке їй служить. Потрібно сформулювати правильне уявлення рівності між природою і людиною, зробити акцент на тому, що зв'язок між ними – це жива істота, у якій довкілля – це тіло, а людство – душа.

Проаналізувавши навчання в початковій школі, вдалося виявити проблему щодо недостатньої кількості годин для висвітлення екологічної ситуації та природоохоронної діяльності. Еколого-виховний процес триває здебільшого на біологічних, екологічних та естетичних дисциплінах, що не дає змогу учителю повністю розкрити картину правильного сприйняття природи. Вважаємо, що

екологічне виховання повинно здійснюватися впродовж усього навчального курсу з усіх дисциплін, із урахуванням позаурочного часу. В основі екологічної культури повинна лежати думка гармонійного співіснування з природою, а також любов до рідної землі, до її історії та народних традицій, до навколишнього середовища. Виховання має бути укладене таким чином, щоб дитина, спираючись на свою допитливість, самостійно пізнавала всі грані навколишнього світу, робила власні висновки, здійснювала певні дослідження та відкриття, тобто була суб'єктом природної діяльності. У початковій школі це можуть бути: інтегровані уроки, години піклування про довкілля, різні спостереження, виховні години, темою яких, наприклад, може бути "Культ природи у давніх українців" або "Дбайливе піклування про середовище" тощо.

На наше переконання, педагогам початкової школи у своїй роботі з дітьми потрібно керуватися такими завданнями: а) доносити до учнів наукову інформацію про екологічне підґрунтя у процесі розвитку природи; б) навчати їх самостійно спостерігати за змінами у навколишньому середовищі; в) закласти вміння простежувати вплив людського організму на природу та її ресурси; г) стимулювати прагнення дитини до пізнання природи за рахунок народної педагогіки та традицій і звичаїв держави (це можуть бути повір'я, приказки, обряди, прикмети, казки, легенди тощо).

Питанням народного виховання займався визначний педагог В. Сухомлинський, який основну увагу зосереджував на душі дитини, яку потрібно насичувати добром, щирістю, людяністю, турботою про довкілля. Він вважав, що учні початкової школи пізнають світ за допомогою відчуттів. Це дійсно так, оскільки свідомість людини формується шляхом взаємодії духовної та практичної діяльності з навколишнім середовищем.

В. О. Сухомлинський писав: "Можливо, все те, що приходить до розуму і серця дитини з книжок, з підручника, з уроку, а саме й приходить тому, що поряд з книжкою – навколишній світ" [4, с. 75]. Вважаємо, що навчання в початковій школі має ґрунтуватися на законах Всесвіту (ширше) та на законах природи (вужче). У дітей цього віку повинні формуватися комунікативні, творчі, пізнавальні здібності екологічного походження. Учні уже повинні мати цілісне уявлення про своє положення в навколишньому довкіллі, про роль, яку вони в ньому виконують, про важливість їхнього гуманного та ціннісного ставлення до природи. Основними функціями школярів для підвищення мальовничості рідного середовища повинна бути охоронна та збагачувальна. Учитель на цьому етапі повинен закласти у душі вихованців золоту істину народної педагогіки, яка розуміється у любові й турботливому поведженні з природою та її багатствами, навчити відповідальності за стан довкілля, сформуванню погляд, що благополуччя кожного живого організму залежить від його єдності з навколишнім середовищем.

"Видатний педагог С. Русова вважала, що екологічне виховання допомагає краще пізнати рідний край, вивчити його багатства, зрозуміти красу природи, бо людина зберігає любов до своєї малої батьківщини з дитинства на все життя. Ця робота, на думку С. Русової, розкриває широкі можливості для виховання в дітей національних почуттів, а також виступає ефективним засобом всебічного розвитку особистості, сприяє зв'язку теоретичних знань з навколишньою дійсністю. Саме краєзнавча діяльність дає змогу вивчити навколишнє середовище з позиції цілісної картини світу, бачити сучасне життя не як щось одірване, випадкове, а як частину чогось великого, суцільного, що має зв'язок з майбутнім" [14].

Для виховання екологічної культури навчальний процес на таких уроках, як рідна мова, "Я і Україна", природознавство, малювання, читання, математика та інші, має складатися не лише з теоретичної, а й з практичної частини. Діти мають практично застосовувати, навіть у такому малому віці, який, на наш погляд, є найпридатнішим для вирішення поставленої проблеми, здобути знання з книжок. Такою активною пізнавальною діяльністю можуть бути спостереження за природними явищами у певні періоди року, обговорення погодних змін, різні екскурсії, біологічні та екологічні вікторини, конкурси та олімпіади, створення живого куточку, творчого проекту шкільного подвір'я, художніх творів, пов'язаних із довкіллям. На наш погляд, така урочна і позаурочна робота допоможе учням не лише милуватися

всім прекрасним, тобто тим, що їх оточує, а й підштовхне їх до турботи й охорони всього живого.

Початкова школа не лише навчає дітей самостійно діяти, а й жити. Тому її основним завданням є формування екологічної культури особистості, її гуманної та морально-етичної свідомості, а джерелом, яке закладає ці важливі життєві постулати, є природа. Система сучасної освіти за підґрунтя має брати народну педагогіку, в основі якої і лежить те джерело. Саме ж екологічне виховання має базуватися на мудрості та багатому досвіді наших предків, на життєвих та всесвітніх законах.

У першому класі основна увага зосереджується на емоційно-естетичному світогляді вихованців, на їхньому розташуванні до світу, на їх естетичних почуттях та інтелектуальних, творчих здібностях. Це період, коли дитина має засвоїти об'єктивно визначений обсяг матеріалу про природу, зміни в ній, про рідну землю, про основні її звичаї та традиції. Тому ми вважаємо, що виховання екологічної свідомості школярів варто проводити не лише на природо- та народознавчих предметах, а й на гуманітарних і технологічних. Наприклад, на уроках природознавства, читання, каліграфічного письма, "Я і Україна" ми радимо застосовувати усну народну творчість: прислів'я, приказки, прикмети, загадки, скоромовки, такі казки, як "У сухого дуба", "Дванадцять місяців" чи "Квочка" та інші, які стосуються історії рідного краю, усього живого масиву планети або природних явищ. Ознайомлювати дітей із сезонними святами, традиціями, при цьому робити акцент на тому, що учні самостійно узагальнюють і підбивають підсумки отриманої інформації, роблять власні висновки. Пізнавальною також може бути виховна година, присвячена шануванню Червоної книги України, на якій учитель закладає розуміння турботливого ставлення до живого, необхідності охорони природного середовища та всього, що його населяє. Дослідження вимираючих тварин та зникаючих рослин допоможе викликати у школярів інтерес до збереження та природоохоронної діяльності. Інтегрований урок, який стосується певної пори року, наприклад, зими, допоможе розширити знання дітей про природні явища та зміни, які відбуваються в цей період. Під час цієї навчальної години можуть звучати загадки, прислів'я, приказки про зиму, зимові свята, про зимівлю тварин і рослин, а також можуть застосовуватися різні задачі та ігри, які можна проводити в приміщенні класу та поза його межами, тобто на повітрі.

А на таких уроках, як математика, інформатика та подібних, варто побічно ознайомлювати дітей з новою для них інформацією про Всесвіт, планету, довкілля. Прикладом можуть бути хвилинні відступи від теми, які складатимуться із загадок, скоромовок і прикмет. Такі нововведення допоможуть збагатити знання учнів про закони світу, дадуть змогу відпочити, збадьоритися, що в свою чергу приведе до зацікавлення та плідної роботи на уроці.

Також ми вважаємо, що для пізнання навколишнього середовища на уроках доцільно використовувати інтерактивні розвивальні вправи: "Мозковий штурм", "Мікрофон", "Незакінчене речення", "Акваріум", "Прес", "Дерево рішень" та інші. А такі ігри, як "Перевтілення", "Я зайчик", "Як я був пташкою" та інші, допоможуть виховати у школярів початкових класів емпатію, почуття розуміння та співпереживання. Діти, повністю занурившись у цю активно-ігрову діяльність, зможуть відчути себе частиною природного світу, зрозуміти важливість своїх вчинків та дій, усвідомити свій вплив на все, що їх оточує.

Також екологічне виховання можна проводити і в позаурочний час, наприклад, на відкритих виховних годинах, лінійках, шкільних засіданнях, які присвячені темі охорони природи.

Одним із джерел екологічного навчання та виховання є народні свята, які найбільше подобаються молодшим школярам. На заходах, які створюються у зв'язку із святковим днем, діти беруть активну участь у вікторинах, змаганнях, готують цікаві повідомлення та інше. Така практична діяльність учнів збагачує їхні знання, уміння та уявлення про звичаї, побут і традиції народу, про життєву мудрість, про природу. Прикладом можуть бути різні позаурочні години, які стосуються "Великодня", "Масляної", "Різдва" тощо.

У другому класі доречно проводити уроки творчого відстеження та спостереження за змінами в навколишньому середовищі. Ці уроки доцільно провести в

один із місяців кожної пори року. Наприклад, на уроці, який стосується весняного пробудження всього живого, діти діляться своїми відкриттями про утворення пуп'янків на деревах, про появу перших струмочків, або про спів пташок, що прилетіли з теплих країв, чи про розташування сонця на небосхилі і тому подібне. Учитель готує нову, цікаву та невідому інформацію про природні явища цього періоду, читає дітям народні повір'я, прикмети та загадки, що їх стосуються. Такий підхід розширює кругозір школярів, виховує всебічно обізнану особистість. Уже в такому віці, на наш погляд, діти повинні вести самостійне спостереження за сезонними явищами природи, які мають занотовувати у зошити із природознавства або у щоденні записники. Кожного дня вносяться відомості про прогноз погоди, кліматичні зміни, підбираючи до них приклади художнього втілення, наприклад, вірш про дощ, хмарку, веселку і таке інше. Завдяки цьому учні навчаються самостійно збирати інформацію, опрацьовувати, творчо систематизувати та оформляти її, вміти користуватися нею.

На таких уроках, як письмо, читання і малювання, простежуються мотиви екологічного відчуття світу, що дають можливість виховати екологічну свідомість особистості.

У початковій школі навчання та виховання базується на пізнавальній сфері дитини. Тому вчитель під час ознайомлення вихованців з новою для них інформацією повинен використовувати і наочно-демонстративні приклади. Це дасть змогу викликати в учнів інтерес та ентузіазм до навчання й активної роботи під час уроку, зосередити їх увагу на темі. Наприклад, на уроці природознавства вчитель до основного матеріалу додає малюнки, ілюстрації, або презентації чи відео про атмосферні опади, заповідники, річки чи про рідкісні рослини.

Одним із факторів, що впливають на екологічне виховання, є екскурсії та експедиції до заповідних територій або місць зеленого туризму. Наприклад, під час виховної години, діти відвідали заповідник у Тростянці, де збагатилися новими знаннями про культурну та природну спадщину свого краю і назбирали лікарських рослин. Таким чином, таке творче проведення позаурочного часу дає змогу дітям розвинути, відпочити і оволодіти раніше невідомою інформацією, відкрити для себе нові горизонти.

Під час навчання та виховання екокультури вчитель має використовувати не лише підручники й посібники, а й довідкову екологічну літературу, залучивши до цього природничий, історичний, науково-популярний, літературний та інші матеріали, а також користуватися засобами масової інформації та Інтернетом. У структурі навчального процесу варто проводити екологічні тижні творчого характеру, наприклад, виставки, конкурси чи малюнки та стіннівки на теми: "Земля – це мій дім", "Вплив людини на Планету" або "Глобальні проблеми природного середовища". Вони мають творчий, важливий і виховний потенціал для школярів, залучають їх до самостійної та просвітницької роботи, формують задатки переможця.

У третьому та четвертому класах на уроках рідної мови та виразного читання доцільно використовувати екологічні та народознавчі здобутки дослідників. Учитель під час уроків може користуватися працями В. Сухомлинського, які не лише стануть джерелом знань для учнів, а й будуть корисними й самому педагогові, який збагатиться новими теоретичними засадами, що стосуються виховання дітей. Вважаємо, що роботи цього видатного вченого мають бути настільними книгами всіх учителів без винятку. А також хорошою, на наш погляд, є хрестоматія "стежина", автор якої А. Кутова. Цей підручник містить різноманітні за жанрами твори, ігрові вправи та завдання, що стосуються екологічного та соціально-побутового матеріалу.

"Сутність екологічного світоформування дозволяє створити підґрунтя екологічної культури дитини через відкриття її світу, його цілісності та різноманітності, допомагає виховати людину нового складу, яка б розуміла характер проблеми, пов'язаної з відношенням у системі "людина – природа" [3].

Отже, підсумовуючи вищенаписане, ми дійшли висновку, що екологічне виховання закладає основи розумового та духовного розвитку учнів, їхньої самореалізації, що приводить до народження екологічної свідомості, на засадах якої твориться екологічна культура.

Ми певні, що весь минулий та багатий досвід наших пращурів, який втілюється в звичаях та традиціях Батьківщини, має стати фундаментом екологічної освіти. У народі кажуть: "Природа одному мати, другому – мачуха". Тож всі люди планети мають з шаную, повагою та турботою ставитися до неї, аби відчувати її неньчину любов.

Природне середовище у нашому житті є цінним і важливим. І для нашого гармонійного співіснування важливо бути екологічно культурними, оволодівати та засвоювати знання в цьому напрямку, що краще починати ще з дитинства. Саме зі шкільних років потрібно формувати екологічну культуру та екологічне мислення, при цьому на уроках потрібно наголошувати на важливості збереження природи та всього живого, берегти це все.

Література

1. Амонашвили Ш. А. Паритеты, приоритеты и акценты в теории и практике образования / Ш. А. Амонашвили, В. И. Загвязинский // Педагогика. – 2000. – № 2. – С. 11–16.
2. Бех І. Д. Виховання особистості : у 2 кн. / І. Д. Бех. – К., 2003.
Кн. 2 : Особистісно-орієнтований підхід: науково-практичні засади. – 2003.
3. Вишневський О. І. Сучасне українське виховання / О. І. Вишневський. – Л., 1996. – С. 23.
4. Вознюк О. Наукова сутність педагогічної системи В. О. Сухомлинського / О. Вознюк // Наукові записки ТДПУ: Педагогіка. – 2002. – № 5. – С. 75–78.
5. Воронюк М. О. "Глибинна екологія" в системі екологічної освіти та виховання / М. О. Воронюк // Матеріали міжнародної конференції-ярмарки "Екологія и образование: вопросы теории и практики". – Черкасы, 1998. – С. 28–29.
6. Воронюк М. О. Психолого-педагогічні основи нетрадиційних методів екологічної освіти і виховання / М. О. Воронюк, В. О. Скребець, В. В. Грубінко // Наукові записки ТДПУ ім. В. Гнатюка. Серія "Педагогіка". – 2000. – № 1. – С. 77–80.
7. Гончаренко С. У. І все таки – гуманізація / С. У. Гончаренко // Педагогіка і психологія. – 1995. – № 1. – С. 7.
8. Гончаренко С. У. Український педагогічний словник / С. У. Гончаренко. – К. : Либідь, 1997. – 430 с.
9. Дерябо С. Д. Экологическая педагогика и психология / С. Д. Дерябо, В. А. Ясвин. – Ростов-на-Дону : Феникс, 1996. – 480 с.
10. Захмарна К. П. Формування в учнів відповідального відношення до природи / К. П. Захмарна // Початкова школа. – 2005. – № 3. – С. 10–13.
11. Ильина Т. А. Педагогика. Курс лекций : учебное пособие для студентов пед. институтов / Т. А. Ильина. – М. : Просвещение, 1984. – 496 с.
12. Фіцула М. М. Педагогіка : підручник / М. М. Фіцула. – 2-ге вид., виправл., допов. – К. : Академвидав, 2007. – 560 с.
13. Екологічне виховання учнів початкових класів [Електронний ресурс]. – Режим доступу:
<http://globuss24.ru>. – Назва з екрана.
14. Екологічне виховання [Електронний ресурс]. – Режим доступу:
<http://bibl.com.ua>. – Назва з екрана.